

СИМВОЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті проаналізований процес конструювання політичної реальності і визначено в ньому місце і роль символу, який обумовлює адекватне сприйняття індивідуальною і масовою свідомістю різного роду змін, що відбуваються в суспільстві.

In the article the process of constructing of political reality is analysed and certainly in him place and role of character, which stipulates adequate perception individual and mass consciousness of different sort of changes which take place in society.

Конструювання політичної системи відбувається за певними історичними, культурними та системними умовами. Дослідження логіки взаємин між складовими процесу відтворення політичної системи є тривалим соціально-політичним дискурсом. Вивчення процесу конструювання політичної реальності і визначення в ньому місця і ролі символу, що обумовлює адекватне сприйняття індивідуальною і масовою свідомістю різного роду змін, які відбуваються в суспільстві сьогодні, залишаються відкритими для наукових досліджень.

Отже, будь-яке суспільство постійно трансформує систему взаємодій. Під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, одним із яких є динаміка політичної сфери, здійснюються трансформації в картині світу соціального організму. Процедура прийняття чи відторгнення нового пов'язана з існуванням і якісним станом суспільного досвіду, що відбивається в культурі суспільства. Культура як засіб пристосування і адаптації людського колективу до середовища складається з соціально організованих структур, у рамках яких люди зайняті в соціальній дії. Дійовим феноменом культури, який обумовлює збереження та функціонування значимої для соціуму інформації є символ. У якості символів може виступати територія, мова, традиції, стереотипи поведінки, самоназва, візуальні знаки та ін.

Науковці помітили роль символу, що упорядковує реальності, не як творіння світу вперше, а як здатність улаштування деякого порядку всередині хаосу. Зокрема, Р. Мукарджі у книзі "Символічне життя людини", спираючись на ідеї психоаналізу,

визначає символ як основу функціонування індивідуума та суспільства. Він зазначає: «Символ і символічні процеси проявляються: у сфері сприйняття як універсальна "риси", модель та образ; у сфері мотивації, оцінки та ставлення як мистецтво, міф, метафора і релігія; у сфері розуму як значення, логіка і наука; у сфері поведінки як певні навички, моральні норми, закони і ритуали» [1]. Інший вчений Л. Бернуас довів, що символ є елементом, який виступає сполучною ланкою між усіма сферами людського буття, приводячи до порядку явища, що існували в "хаосі", приводячи до порядку думки [2]. Отже, процес нагромадження змістів (символічний досвід) суспільства дозволяє людині "входити" у світ, що її оточує.

У ході виділення політики як специфічної сфери життєдіяльності суспільства, вибудовується система уявлень про політичну реальність, яка отримує наочну фіксацію спочатку в знаках та символах етнокультурного змісту, а згодом у нових, які створюються задля виконання певних політичних умов. Так, процес політичної символізації включає використання природних, архетипних символів, що відповідають за збереження стрижня суспільства, яке створює політичну структуру і формування "нових" символів, які спрямовані на формування в суспільстві "спільного бачення майбутнього" – солідарності. Розуміння і виокремлення категорії "політична реальність" і процесу її конструювання бере початок з політичних вчень Давнього Сходу. Теорії античності, Середньовіччя, епохи Відродження і Нового часу не виокремлюють політичний світ в особливу

сферу людських відносин, не відокремлюють соціальний простір від політичного і дають уявлення про способи організації суспільного устрою і “правильності” використання владних повноважень. Античний варіант визначає політичну реальність як медіатор між мікро- і макрокосмосом (між людиною і Всесвітом), а середньовічний – як продукт Божественного промыслу (А. Августин, Б. Клервоський, Г. Сен-Викторський). Цей напрямок є базою для подальшої розробки концепту реальності [3; 4; 5]. Інші вчені, такі як П. Бергер, Т. Лукман, Д. Бідна, протиставляють розуміння реальності в повсякденному змісті і визначають філософське значення концепту “реальність”, “як якість, що властива феноменам, мати буття, незалежне від нашої волі і бажання...” [6].

Наступний підхід будується навколо протиставлення реальності міфу. Найкраще розкрив механізм зв'язку міфу з ментальними координатами світу Н. Рулан, який писав, що завдяки міфу суспільство панує над трьома найважливішими областями – часом, людьми і простором. Складний набір регуляторів дозволяє людині класифікувати феномени навколишньої реальності, а соціуму підтримувати збалансованість системи і безперервність процесу (соціальну наступність) [7]. У той же час У. Еко, досліджуючи природу іконічного знаку, пише: “Будь-яке зображення є чимось “укоріненим у самій реальності”, присутність самої реальності в стихійно виникаючих змістах” [8]. Отже, будь-який знак є не тільки символом, але й реальністю одночасно, що пояснює можливість завдяки символізації конструювати певну (бажану) реальність. Реальність можна розглядати, за словами Р. Барт, як субстанцію “абсолютно проникну для історії, тобто ідеологізувати; або як непроникну, тобто поетизувати її” [9].

Загальний підхід до реальності в пост-модерністському напрямку визначає її як здатність, за словами М. Ільїна, “опосередковувати досвід, установлювати порядок і свідомість серед людей у їх світі” [10]. Ця посередницька функція дає змогу моделювати інформаційні потоки в бажаному напрямку і обсязі, контролювати сферу її розповсюдження і чисельність реципієнтів. Усе це обумовлює функціональне застосування механізмів “впливу” на реальність.

Перехід від “наслідувального” до “побудованого” характеру політичної реальності здійснювався ще в роботах Т. Гоббса і Ж. Руссо [11; 12].

Важливе місце займають культурологічні дослідження С. Кассіра, у рамках яких була розроблена філософія символічних форм, що виступає методологічною основою для визначення символічної системи як “посередника” між людиною і зовнішнім світом [13]. Стосовно політичної реальності в науці використовуються синонімічні концепти чи поняття, такі як “політична сфера”, “світ політичного”, “політичний світ”, запроваджені К. Гаджієвим та А. Щербініним [14]. Категорія

“політична реальність” може розумітися як один з “світів” соціокультурного макрокосму в якому існує людина, при цьому соціокультурний макрокосм розуміється як сукупність усіх символів стосовно людського істства. Категорія “політичний простір”, разом з політичним часом і політичним середовищем – є одним з трьох просторів у яких живе політика.

Отже, політичний простір, виступаючи поряд з політичним часом як основної характеристики політичного світу, показує тривалість, структурність, а також співіснування і взаємодію елементів соціально-культурного і політичного світів. Політична реальність розуміється як співвідношення з іншими речами відповідно до суспільного досвіду взагалі. Мова йде про наявність у людській свідомості “картини політики”, що складається з елементів, споконвічно детермінованих культурою (“картини світу”). Вона представлена комплексом цінностей, настанов, образів, суджень, сформованих внаслідок соціально-культурних взаємин, ця “картина” виявляє індивідуальне бачення соціально-політичного процесу. Саме на це звертали увагу Р. Пенто і М. Гравіцц, коли стверджували, що “політичне суспільство є первинна реальність. Без політичної організації не існує спільності людей”. При цьому вони визначали політичне суспільство як “... колективну людську спільність, що існує в певному просторі, що володіє апаратом організації і матеріальними засобами” [15].

Політичні інститути представлені соціальними структурами і тому являють собою незалежні фактори, що впливають на неpolітичні аспекти соціальної структури. Сучасні теорії показують різноманіття уявлень про політичний світ і співвіднесеність між соціальним і політичним аспектами саме з погляду специфіки й одного та іншого. Це свідчить про здатність суспільства до стереотипізації та символізації ключових сегментів соціальної культури і це дозволяє йому створювати, засвоювати і транслувати нові форми культурного життя, без яких би не було змін у його органічній структурі.

Проблема формування політичної реальності (штучним чи природним чином) має тривалу історію. Її можна розбити на дві складові: вибудовування концепту політичної реальності й аналіз функціональної значимості символу.

Будь-який символ поєднує в собі як ідеальне, так і матеріальне, доки буде розвиватися матеріальна і духовна культура будь-якого суспільства, будуть жити і символи, які маркують даний соціум, виокремлюють його від інших культур. Кожний національний символ є згущенням певної частини психічного складу групи, створюючи “природну” базу єднання. Досліджуючи етимологію слова “символ”, О. Лосєв вказує на суміщення в ньому двох планів дійсності: символ набуває значення не сам по собі, а як арена зустрічі відомих конструкцій свідомості з тим чи іншим предметом цієї свідомості [16]. Символ постає як образ-код – структурний елемент прототипу (бажаного образу

майбутнього). У ньому нагромаджується та зберігається інформація, яка є значимою для соціуму. Система символів є сама по собі системою кодування уявлень групи про себе, про оточуючий світ і “раціональну”, безпечну поведінку, яка здатна гарантувати сталість соціуму.

У сфері політики символічний “синтез” ідеального і матеріального проявляється в об’єднанні ідеального розуміння влади зі світом реальних речей, які створюються людиною. При цьому, за твердженням Д. Мисюрова, символ дійсно спрощує інтелектуальні операції з політичними поняттями, але в той же час відчиняє простір спекуляціям на цих поняттях [17].

Національні символи демонструють не тільки зміст національної психіки, риси характеру нації, але установки та очікування індивідів, які складають націю. З часом такі символи можуть стати естетичними цінностями або політичними інструментами, але під час формування вони відбивають архитипічні уявлення в соціально-культурних утвореннях, картину будови світу і порядок дій, який спрямований на збереження сталих відносин між елементами світобудови.

Виходячи з того, що культура є системою значень, які втілені в символічній формі, то вони включають в себе дію, мовне відображення і будь-які значимі об’єкти, тобто все те, завдяки чому індивіди вступають один з одним у спілкування, обмінюються досвідом, формують спільне бачення подальшого розвитку. Отже, символи, які визнаються всередині групи є системою, і їх зміст може бути розкодованим тільки виходячи з їхньої інформаційної єдності.

Уся система соціально-культурних символів поділяється за різними критеріями на групи за походженням, змістом, функціями. За критерієм змісту символи виокремлюються як символи ідентичності (“образ себе”), символ “іншого/другого”, символи, що пов’язані з ідеєю ідеального устрою та засобом його захисту. За критерієм походження виокремлюють: символізацію географічних об’єктів, національні герої, релігійні та етнічні символи, символічні елементи національної культури. Символ етнічний – специфічний етнокультурний засіб опосередкування комунікацій у тому чи іншому етнічному утворенні, здатний набувати органічності й багатозначності образу. Кожному етносу притаманні індивідуальні відмінності між формою прояву того чи іншого елементу культури і його внутрішнім змістом. Хоча буває, що саме “зовнішній” прояв якогось елементу культури відрізняє один етнос від іншого. У процесі символізації географічних об’єктів, їх образи пов’язуються з архетипами внаслідок чого формуються національні символи з глибоким змістом (“Дніпро-батюшка”, “матінка-земля”). Намагання дискредитувати, або спроби зазіхання на такі символи ведуть до тяжких політичних наслідків, які викликані активізацією етнозахисних механізмів. Зазіхання на архитипічний

національний символ сприймається групою як зазіхання на безпеку, свободу самої групи. Достатньо назвати такі національні символи, як Косове поле, річка Аракс, земля Палестини та ін.

Національні герої (міфічні чи реальні) уособлюють етнічну незалежність, волю до життя, народні таланти. Вони символізують потенційні можливості кожного, хто зараховує себе до нації.

Справедливим є твердження і про те, що роль групового самозахисту виконують і релігійні символи та символічні уявлення. Хоча релігія може виступати і в якості фактору, що утворює групу, як у випадках з ісламом для арабів, іудаїзмом для євреїв, християнством для коптів. Мирське і сакральне часто мають багато спільного, тому що схема ідеологічного впливу влади і методи церковної пропаганди практично збігаються. У сучасності ми спостерігаємо взаємодію політичної ідеології і релігійної традиції. В усьому світі політичні діячі користуються релігійною символікою (або тією, що вважається релігійною), а релігійні – виступають з політичних позицій. Використання релігійних (сакральних за змістом) символів дозволяє візуально легітимувати політичну дію, надати їй характер “законності” і природності. Така якість релігійних символів обумовлена родовою природою політичної влади, коли остання набувала легітимного характеру тільки в союзі з сакральною.

Роль символів виконують і засоби невербальної комунікації: жести, міміка. Такі групові символічні дії можуть одержати статус загальнокультурних чи загальнонаціональних, особливо якщо вони пов’язані своїм знаковим змістом з колективними діями, національно-визвольною боротьбою та ін. (наприклад, умовні жести, культурні адаптери). Якщо кожен тип символіки уявити як деякий особливий знак, що є “згустком інформації”, то з них можна “збирати тексти”, які організують суспільно-політичний простір даного суспільства. Цей процес і буде характеризувати синтактику даних символів (тобто взаємодію усередині системи), у свою чергу, зв’язану з прагматикою і семантикою. Однак у випадку з політичними символами немає тієї чіткості в сполученні елементів, що ми спостерігаємо, наприклад, у мові. Визначити обмеження і закономірності у взаємодії типів політичної символіки – особлива задача. В. Тернер у цьому випадку відзначав, наприклад, що “групи символів можуть бути вибудовані таким чином, щоб скласти повідомлення, у якому певні символи функціонують аналогічно частинам мови і який може мати умовні правила з’єднання. Це повідомлення не про особливі дії й обставини, а про те, які в даній культурі основні структури мислення, етика, естетика, право і способи осмислення нового досвіду” [18].

В кожній культурі закладена програма дії, яка дозволяє зберігати і оновлювати суспільний досвід. Однак характер змін у суспільстві не є довільним. Він, за твердженням Є. Маркаряна, закладається

традицією, яка постає як форма трансляції культурної інформації в часі і просторі [19]. Будь-яке суспільство має реальні та символічні події в минулому, порядок і образи якого є ядром колективної пам'яті, а отже, складає базу групової ідентичності. Такі історичні символи виконують роль прецеденту, отже вони є визначенням міри й природи можливих соціальних і культурних змін.

Отже, символи є цементуючим елементом будь-якої соціально-політичної системи. Більше того, "інституціоналізація прихильності загальним політичним символам є необхідною передумовою утворення національної держави".

Національні символи, які не наслідуються з історичного "багажу" групи, а виникають вже під час національного будівництва, носять вибіркового характер, вони базуються на етнокультурних символах.

Національна символізація відбувається завдяки певним механізмам: сублімації та дискредитації, кристалізації, атрибуції і проєкції відносно соціально-культурних подій і цінностей. Якщо під час створення певного символу він акумулює психологічний склад нації, то під час соціалізації символ відтворює ці психологічні канони і породжує їх інтроекцію (внутрішню проєкцію), копіювання.

Великий пласт політичної символіки пов'язаний із владними відносинами. Існує певна "кастовість" у застосуванні політичних символів, яка обумовлена займаною позицією в суспільно-політичній ієрархії. Хтось володіє регаліями (корона, скипетр і держава), хтось – великою кількістю грошей і інших благ. Якщо навіть політичні лідери відстоюють інтереси "низів", вони при цьому користуються перевагами "верхів". Отже, поєднуються два підходи до вживання символів: ідентифікація приналежності до спільності "по горизонталі" і "по вертикалі" вибудоване відношення до еліти. Тому існує думка, що активізація політичного символізму приходить на перехідні періоди історії, які пов'язані з нестабільністю суспільно-політичного устрою. Якщо символіка в культурі – це "тканина щоденної комунікації", то трансформація комунікаційної структури, або інтенсивності інформаційного потоку призводить до змін у смисловому полі символу. Отже, "кількість" політичної символіки як основи будь-якої ідеології, засобу ідентифікації і консолідації спільності розвивається прямо пропорційно змінам матеріальної і духовної культури (символіка як сполучний елемент між ідеалом і матерією).

Обсяг політичної знакової системи, що відповідає структурам ідеологій і матеріальної культури в конкретному суспільстві, буде неминуче заповнений. У цьому відношенні семіотичне поле політики "не терпить вакууму". На місце одних символічних форм формуються інші.

Отже, національні та державні символи за правилом є для етнотрупи "статусними символами". Це, в першу чергу, мова та її юридичний і фактичний статус, топоніми, одяг. Якщо держава

віддає переваги будь-яким символам, скажімо, в одязі, це неодмінно внесе певні диспропорції у внутрішньополітичні та міжетнічні відносини.

Показником інтеграційних процесів у державі є наявність окремих символів у кожній з окремих груп чи регіонів. У цьому разі, за допомогою символів самоусвідомлення кожної групи отримує можливість вираження і відмежовування від інших.

Символізація внутрішнього простору групи виконує функцію кордону. Чим сильніший зовнішній тиск на групу, тим більша дієздатність символів, якщо вони зберігають змістовне навантаження і сприяють самовизначенню людини. Соціалізація індивіду йде від засвоєння природних іконографічних знаків (тотемів, ритуалів, одяг, житло, етикет та ін.) до мови політичної (закони, конституція, геральдика та ін.). "Архаїчні", в історичному сенсі, символи продовжують використовувати, особливо, коли вони є вторинними й були вироблені під час пізнього розвитку цивілізації і не виконують належного впливу. Показовим у цьому плані є відродження знаків із зміною змісту (наприклад, свастика в давнину і в XX ст.), а також масове "повернення" до етнічних цінностей, яке відбувається в довільному використанні елементів етнічної культури в рекламі, іміджології, навіть в освіті. Усе це свідчить про те, що нині відбувається не тільки формування нових знаків, але і наповнення старих новим змістом. Політична символіка, як стверджує А. Соломоник, виконує функції комунікації та соціалізації [20]. У процесі засвоєння національних символів відбувається "символічна соціалізація". Це складний соціально-психологічний процес, під час якого "агенти соціалізації" (батьки, оточення, школа, держава) пояснюють наступному поколінню значення національної символіки, її культурний і політичний зміст. У цілому, політичній символіці властиво синтезувати різні знаки із ієрархії знакових систем і використовувати їх у політиці. Дослідження змін відношення різних соціальних прошарків до елементів політичної символіки протягом тривалого часу може дати важливу інформацію (електоральну, культурну, політичну тощо.). Особливий інтерес викликають зміни відносно символів, які існують багато століть (прапори, архітектурні та скульптурні пам'ятники, різноманітні політичні терміни, образи видатних діячів та ін.). Якщо говорити про ситуативне відношення населення до державних символів, як до концентрованого "духу" країни та її еліти, то за цими оцінками можна робити висновки про ступінь підтримки існуючого ладу, про ефективність ідеології та рейтинг політичних лідерів і державних діячів.

Цікавою формою символізації є створення "символічного образу". Так символи, які мали матеріальне вираження, часто отримують "дублера" у вигляді "символічної пам'яті". Карфаген, Бастілія, Берлінська стіна, Пізанська вежа та ін., ставши символами, навіки залишилися в історії; те ж саме відноситься і до образів видатних діячів.

“Закон збереження” політичної символіки, її перехід з одного виду до іншого пов’язаний з двоїстістю, ідеально-матеріальною природою символу.

Політична символіка є однією з складових частин політичної культури. У той же час добре розроблена національна символіка – характерна особливість високорозвиненої нації. Символи виражають і кодують риси національного характеру, настанови і цінності нації, найважливіші аспекти її культури й історії. У процесі формування нації створюється спеціальна група етнокультурних символів, яка пов’язана саме з національною ідентичністю та з автостереотипом групи. Крім того, існують різні семантичні групи національних символів, які виражають окремі аспекти національної культури і психічного складу. Наприклад: релігійні символи, державно-патріотичні, символи родини і т.д. Символіка, яка використовується в політиці, обов’язково містить ознаки, за якими суб’єкти політики ідентифікуються і відповідно виокремлюють

себе від подібних. Їй властива значна стійкість і сила інерції, завдяки закладеній в ній культурно-історичній основі. Сучасні політичні символи є синтезованими інформаційними потоками. Вони представляють інформацію, яка має спроможність змінити первинний образ і налаштувати на досягнення бажаного образу.

Отже як висновок, політична символізація – це процес, у ході якого політичний імідж активно добудовується самими реципієнтами відповідно до їх психологічних особливостей. У той же час політична символіка не завжди повністю і адекватно відображає реальний об’єкт, скоріше вона прагне відобразити бажане й очікуване. Тому символи є основними елементами будь-якої соціально-політичної системи та необхідною передумовою утворення національної держави. Вони виражають загальні риси національного характеру, настанови і цінності нації, найважливіші аспекти її культури й історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mukerjee R. Symbolic Life of Man. – Bombay: Freeman, 1959. – 332 p.
2. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы. – М., 2004. – 239 с.
3. Августин А. Исповедь блаженного Августина, епископа Гиппонского. – М.: Издательство “АСТ”, 2003. – 447 с.
4. Клервосский Б. Проповеди на песнь песней // Антология средневековой мысли. – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 427-431.
5. Сен-Викторский Г. О созерцании и его видах // Знание за пределами науки. – М.: Республика, 1996. – С. 304-312.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Республика, 1995. – 303 с.
7. Рулан Н. Юридическая антропология. – М.: Норма, 1999. – 310 с.
8. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: Логос, 1998. – 443 с.
9. Барт Р. Мифологии. – М.: ЛА “Варяг”, 2000. – 678 с.
10. Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: Росспэн, 1967. – 432 с.
11. Гоббс Томас. Избранные произведения. У 2-х т. – М., 1964. – 745 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права // Ж.-Ж. Руссо. Трактаты. – М., 1969. – С. 20-32.
13. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник Московского университета. Сер. 7: “Философия”. – 1990. – № 2. – С. 56-62.
14. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 341 с.
15. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. – М., 1972. – С. 112.
16. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
17. Мисюров Д. Политическая символика: между идеологией и рекламой // Полис. – 1999. – № 1. – С. 12-19.
18. Тернер В. Символ и ритуал. – М.: Гардарики, 1983. – 428 с.
19. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. – М.: Изд-во УРСС, 2003. – 378 с.
20. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. – М., 1995. – С. 77.